

МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2:81'367.625

DOI: 10.31475/fil.dys.2019.09.20

НАТАЛЯ ОСТРАТЮК,
аспірантка
(м. Київ)

**Семантико-функціональна характеристика
лексико-семантичного поля дієслів відчуття
у сучасній українській літературній мові**

Статтю присвячено семантико-функціональній характеристиці лексико-семантичного поля дієслів відчуття у сучасній українській літературній мові. Зазначено, що позитивною семантичною ознакою дієслів відчуття як дієслів психічного стану є ознака процесуальності.

Аналіз семантичних значень засвідчив, що дієслова відчуття не мають яскраво вираженої семантичної характеристики, в їх смисловій структурі частіше за все містяться позитивні семантичні ознаки, крізь значення суб'єктності. У багатьох з них відсутня сема активності, але пасивність змісту в них не маркована. Доведено, що дієслова відчуття вживаються в синтаксичних конструкціях з прямим додатком – назвою відчуттів або об'єктів відчуттів. У дієсловах відчуття додаткові семантичні компоненти динамічність/статичність дій не проявляються достатньо послідовно.

У словотвірній парадигмі дієслів відчуття частотними є похідні зі значенням абстрактної дії. Дієслова відчуття достатньо часто створюють акціональні парадигми, до яких входять дієслова з видовими значеннями, утворені за допомогою префіксів або суфіксів, і лексем, що виражають додаткові семантичні модифікації.

Отже, більшість дієслів відчуття становлять активний фонд лексики, що зумовлює закономірні взаємодії, перехрещення дієслівних лексем. Безсумнівним є взаємозв'язок дієслів відчуття з лексико-семантичною групою дієслів сприйняття, а також з дієсловами бажання, емоційного переживання.

Ключові слова: дієслово, відчуття, поле, семантика, лексема, сема.

Постановки проблеми в загальному вигляді... У сучасній лінгвістиці, як українській, так і зарубіжній не втрачає актуальності

дослідження семантичних особливостей дієслів як особливого складу слів, що характеризує ознаки предметів і їх відношень.

Аналіз досліджень і публікацій... У форматі цієї проблеми працюють (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. О. Горпинич, С. М. Дишлева, А. П. Загнітко, Н. Л. Іваницька, М. І. Степаненко, Н. М. Мединська та ін.). Але залишаються недостатньо описаними на лексико-семантичному та функціональному аспектах деякі групи дієслів, наприклад, дієслова відчуття, незважаючи на те, що вони відображають одну з найважливіших властивостей психічної діяльності людини. У зарубіжній лінгвістиці у порівняльному аспекті досліджувалися дієслова відчуття в російській і киргизькій мовах – Т. С. Мусурманова, російській і таджицькій мовах – Д. К. Усманов, С. А. Файзієва.

Формулювання цілей статті... *Мета статті* – дати загальну семантико-функціональну характеристику лексико-семантичного поля дієслів відчуття в сучасній українській літературній мові.

Виклад основного матеріалу... Позитивною семантичною ознакою дієслів відчуття як знаків психічного стану є ознака процесуальності. У науковій літературі її інтерпретують як загальне значення дієслів, що презентують дію в динаміці її перебігу в часі [1, с. 118]. Значення процесуальності характеризує їх як дієслів доконаного, так і недоконаного виду. Стосовно дієслів стану загалом слухним є зауваження Д. Грубора: «ці дієслова виражають стан, у якому хтось (щось) перебуває; в такому стані ніщо не виникає, не змінюється, не переміщується, тільки час пливе мимо цього стану, указуючи на його тривалість» [3, с. 75].

Процесуальність як інваріантне значення «дієслівності» є відмітною рисою дієслів відчуття, які не мають інших позитивних ознак і протиставлені іншим акціональним дієсловам.

Базовим словом усього аналізованого ЛСП і ЛСГ дієслова відчуття із загальним семантичним значенням є дієслово *відчувати*. За інтегральною семою 'почувати (відчувати) будь-яке відчуття, яке спричинено зовнішніми або внутрішніми стимулами' до цієї групи входять синонімічні дієслівні лексеми: *відчувати (відчутти)*, *чутти*, *почувати (почути)*, *учувати (учути)*, *зазнавати (зазнати)*, *помічати (помітити)*, *слухати*, *сприймати (сприйняти)*, *почуватися (почутися)* (розм.), *уловлювати (уловляти, уловити)* – 'відчувати, почувати що-небудь органами чуття': *Приємно відчувати запах прілого листя і соснової смоли* (С. Чорнобривець) [5, т. 1, с. 662]; *Вона чула, як у грудях забилося серце, як її руки й ноги неначе охололи* (Нечуй-Левицький) [5, т. 11, с. 385]; *Почула [Соломія] вогкий холод*,

що проймав її наскрізь (М. Коцюбинський) [5, т. 7, с. 474]; Проте і тут... – у пахощах кори, гілок так само **вчував** [Василь] зогріте променястим пилком сонця **дихання** весни (Я. Гримайло) [5, т. 10, с. 538]; Платон підставляв вітрові лице і **вловлював** п'янки **запахи** осіннього поля (М. Зарудний) [5, т. 10, с. 431]; Я теж **зазнала** великого **розчарування** в житті... (І. Вільде,) [5, т. 3, с. 128]; Навечір Дмитрик **помічає**, що йому чогось мультко на серці (М. Коцюбинський) [5, т. 7, с. 127]; Насмішкуваті **слова** сина **сприймає** [мати] з тою доброю жіночою розсудливістю, яка властива спокійній, міцній натурі (М. Стельмах) [5, т. 9, с. 597]; Нам **слухать** тільки тут безсонними ночами, як пахнуть дерева і лопотить огонь... (В. Сосюра) [5, т. 9, с. 382]; **Шрам** уже й сам тоді **почувсь**, що треба дати собі пільгу (П. Куліш) [5, т. 7, с. 475].

Інші синонімічні ряди дієслів відчуття розрізняються диференційними семами: *передчувати* (*передчутти*), *чути* (розм.) – ‘наперед, заздалегідь відчувати те, що відбудеться, настане’: *Посилаю Вам своє останнє оповідання і передчую, що будете ляяти мене за нього, бо я й сам себе ляю* (М. Коцюбинський) [5, т. 6, с. 179]; *Чую, чую, мої діти, що мені не животіти* (Номис); *Мар'ян не встиг повернутися від удару. Чуючи свою смерть, він охопив руками голову, пригнувся* (М. Стельмах) [5, т. 11, с. 385]; *охоплювати* (*охопити*), *перейняти* (*переймати*), *оволодівати* (*оволодіти*) – ‘повністю оволодівати ким-небудь, захоплювати, заповнювати когось (про почуття, думки, враження)’: *Смуток все більше охоплював Данька* (Олесь Гончар) [5, т. 5, с. 823]; *Так сумно переймало щось мою душу й мучило; так невимовно глибоко відчувала я свою самотність* (О. Кобилянська) [5, т. 6, с. 187].

Дієслівними лексемами розрізняти (*розрізнявати*, *розрізнити*), *розпізнавати* (*розпізнати*), *учути* (тільки док.) передається значення ‘сприймати, розпізнавати що-небудь органами відчуттів’: *Серце мое билось якось незвичайно, і я старалася ловити вухом і розпізнавати його голос* (І. Франко) [5, т. 8, с. 765]; *Він розрізнявкожен звук, що даленів і затихав над селом* (А. Турчинська).

Значення ‘мати здатність сприймати зовнішній світ органами чуттів’ позначається неперехідними дієсловами *відчувати* (*відчутти*), *почувати* (тільки недок.): *Потрібний був довгий шлях розвитку живої природи, щоб прийти до матерії, яка відчуває і мислить* (Б. Тешлов) [5, т. 1, с. 662]; *Людина завжди так чи інакше діє, і в ході своєї діяльності вона пізнає і відчуває* (Б. Тешлов) [5, т. 7, с. 474].

Низка дієслів (*відчуватися*, *почуватися*, *чутися*) мають значення ‘виявлятися, ставати помітним, відчутним’: *Виразновідчувався*

трепетний віддих оновленої землі (М. Коцюбинський) [5, т. 1, с. 662]; *В неладі хатньому почувається* якась бурхлива **нетерплячка** (Леся Українка) [5, т. 7, с. 475]; *Відділились від колони, поїхали мовчки поруч. Пилукачулася в нічному повітрі, скрипіла на зубах* (Олесь Гончар).

Каузативне значення ‘діяти на людський організм у цілому або на окремих орган’ позначається дієсловами *дражнити, драгувати, подразнювати (подрознити), турбувати*: *Стікаючи вниз по камінях, **дражнила** [вода] його слух своїм солодким дзюрчанням* (І. Франко) [5, т. 2, с. 405]; *Наркотичний, важкий дух олеандрів та рути **драгував** її **нерви*** (Нечуй-Левицький) [5, т. 2, с. 409].

Каузативне дієслово *турбувати* має значення ‘мучити, бути відчутним (про біль, хворий орган і т. ін.)’: *Я чую біль, але цей **біль** уже **не турбує*** (Ю. Яновський) [5, т. 10, с. 325].

Отже, з каузативними дієсловами можливі конструкції: *Запах **дражнив** ніздрі. – Біль **турбував** його.*

В українській мові немає дієслів із значенням становлення відчуттів. Цей процес передається описово: *Робиться чутливим до чогось. – Шкіра зробилася чутливою до подразнень.*

Але значення ‘викликати у кого-небудь певне відчуття’, ‘своєю дією, своїм впливом викликати у кого-небудь певні фізичні відчуття (про вітер, холод)’ позначаються каузативними дієсловами *перейняти (переймати), проймаєти (проїняти)* (перен.): *Розсміявся великий пан саркастичним сміхом, що молоду дівчину **перейняв морозом*** (О. Кобилянська) [5, т. 6, с. 187]; *Погода була прекрасна. Тепле літнє **повітря** **проймає**, здавалося, все **тіло*** (І. Франко).

Значення ‘позбавляти гостроти сприйняття; притуплювати (зір, слух, пам’ять)’ передається дієсловами *ослаблювати (ослаблювати, ослабити)*: *Не розуміючи того, що це втома і що ця **втома** **ослабила пам’ять**, він нарікав на себе, обзивав себе... нездарою* (Г. Тютюнник) [5, т. 5, с. 770].

Дієслова *замирати (завмерти)* позначають ‘переставати відчуватися, притуплюватися, зникати (про відчуття)’, наприклад: *Давня зарозумілість, що мовби давно **завмерла**, віджила тепер наново в тій прибитій жінці* (О. Кобилянська) [5, т. 3, с. 53].

Аналіз семантичних значень засвідчив, що дієслова відчуття не мають яскраво вираженої семантичної характеристики, в їх смисловій структурі частіше не містяться позитивні семантичні ознаки, крім значення суб’єктності. У багатьох із них відсутня сема активності, але пасивність змісту в них не маркована. В українській мові формальним вираженням пасиву може бути постфікс *-ся*: *чутися, почуватися,*

відчуватися; *Пилука чулася в нічному повітрі, скрипіла на зубах* (О. Гончар) [5, т. 11, с. 386]; *В неладі хатньому почувається якась бурхлива нетерплячка* (Леся Українка) [5, т. 7, с. 475].

Дієслова відчуття утворюють пасивні форми дієвідмінюваної парадигми та пасивні дієприкметники і дієприслівники: *біль відчувається, музика чується, почута пісня, побачене небо*; *В хаті почувався дух застояного повітря* (О. Копиленко) [5, т. 7, с. 475]; *Мати, як тінь, була невідступно з ним, переймаючись його тривогами й болями* (С. Журахович) [5, т. 6, с. 188].

Дієслова відчуття вживаються в синтаксичних конструкціях з прямим додатком – назвою відчуттів або об'єктів відчуттів: *Він відчуває прохолоду. – Я розпізнав його голос. – Вона почула холод. – Око розпізнавало всі форми природи. – Вуха вловило шум*. Можливі пасивні конструкції: *Усіма відчувався холод. – Почувалася сирість. – Він відчуває пекучий біль = Біль обпек його*.

Також можливі конструкції без додатка: *Важким та гірким ярмом стало їй її життя. Вона не знала, як з його [нього] викрутитись, до того сама помітила, що з нею діється щось-то неабияке* (Панас Мирний) [5, т. 7, с. 127].

Деякі з дієслів відчуття вживаються в безособових конструкціях: *Ціле літо проймало якоюсь дивною студінню, немовби обкладав його хтось якоюсь мокрою, заболоченою шматою* (Л. Мартович).

Дієслова відчуття можуть уживатися образно: *Серце почуло якесь лихо* (Панас Мирний); *Катерина... взяла в руку галузку яблуні, що набубнявіла, почувши весну* (С. Чорнобривець) [5, т. 7, с. 474]; *На солонцях рослини майже завжди відчувають гостру нестачу води* (Наука і життя) [5, т. 1, с. 662]; *Чорні гори залляли долини, як велетенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби* (М. Коцюбинський); *Про що зітха вітер? Що чують тумани. Коли гай зелений цілють-милують?* (П. Тичина) [5, т. 11, с. 385].

Активні дієслова відчуття, уживані у цільовому значенні (тобто у сполученні з суб'єктом – істотою абопредметом, що визиває певне відчуття) – мають повну видову парадигму (доконаний і недоконаний види): *почувати – почути: Кіньпочував кріпку дідову руку. – Кіньпочує кріпку дідову руку; пригнічувати – пригнітити: Павло пішов по алеї, і йому здавалось, ніби гілля в гущавині пригнічує його зверху до землі* (Нечуй-Левицький) [5, т. 7, с. 592].

Серед дієслів відчуття поширені «дефектні» у видовому відношенні дієслова: *чутти, віщувати, дурманити, бачити, дивитися, слідкувати, різати, пекти* та ін.: *Серце в неї якось чудно заколотилось, мов щось*

недобре **віщувало** (Нечуй-Левицький) [5, т. 1, с. 693]; **Туя дурманить** своїм запахом, аж голова чуманіє (Олесь Гончар) [5, т. 2, с. 439].

У дієсловах відчуття додаткові семантичні компоненти ‘динамічність / статичність дії’ не проявляються достатньо послідовно. Сферою дії семи динамічності є активні дієслова (*відчувати, чути, боліти, нюхати, подразнювати* і т. ін.), сферу дії маркованої статичності відчуття утворюють прикметники (*відчутний, чутний, болісний, пахучий, нудотний, нудний, болячий* і т. ін.), які передають характеристики предмета, «відносно незалежні від часу» [2], слова категорії стану (*млосно, нудно, видно, боляче* тощо), прислівники (*чутно, відчутно, нудотно, боляче* тощо).

Т. А. Кільдібекова з цього приводу слушно зауважує: «...варіативність мовних засобів мінімальна в тій сфері, що має “відбивну” природу, тобто в тій частині граматичних категорій, яка безпосередньо передає відношення явищ дійсності» [4, с. 59]. Саме тому дієслова відчуття, що мають розмиті граматичні та семантичні характеристики, активно взаємодіють із іншими мовними засобами вираження певного змісту, пор.: *Він почув біль. – Йому боляче; Від солодких пахоців квітів млоїть вас. – Вам млосно від солодких пахоців квітів.* Отже, синтагматичне варіювання підвищується, тому що відчуття може виражатися різними частинами мови.

Дериваційні можливості дієслів відчуття в значній мірі послаблено. Незважаючи на те, що в їх словотвірних парадигмах здійснюється реалізація різноманітних актантів (суб’єкт, інструмент, об’єкт, засіб, місце, кількість) похідні утворюються менш послідовно, ніж у дієслів інших лексико-семантичних полів (руху, діяльності, переміщення тощо), тобто мають спорадичний характер.

У словотвірній парадигмі дієслів відчуття частотними є похідні зі значення абстрактної дії (*відчувати – відчуття, почувати – почуття, чути – чуття, сприймати – сприймання, сприйняти – сприйняття* тощо). Інші типи похідних зустрічаються рідше: деривати із значенням найменування особи за дією (*слухач, глядач, спостерігач* і т. ін.), із значенням найменування об’єкту за дією (*подразник, їда, питво*), із значенням кількості дії (*погляд, ковток*).

Дієслова відчуття достатньо часто створюють акціональні парадигми, до яких входять дієслова з видовими значеннями, утворені за допомогою префіксів або суфіксів, і лексеми, що виражають додаткові семантичні модифікації (способи дії), наприклад: *тиснути, втиснути, втискати, втискувати, затиснути, затискати, затискувати, натиснути, натискати, натискувати, стиснути, стискати, стискувати; защемити, прищемити, ущемити; чути,*

почути, почувати, учути (вчути), учувати (вчувати), дочути, дочувати, недочути, недочувати, відчути, відчувати; боліти, розболітися, розболюватися.

Більшість дієслів відчуття має конкретну семантику (наприклад: 'відчувати колір, світло (світлові хвилі)', 'відчувати звук (звукові хвилі)', 'відчувати запах' тощо). Такі дієслівні лексеми, позначаючи конкретні відчуття (зорові відчуття, звукові відчуття, нюхові відчуття, відчуття болю, відчуття свербіжжю тощо), за своїми семантико-граматичними ознаками поєднуються у відповідні лексико-семантичні групи та підгрупи (наприклад: ЛСГ зорові дієслова; ЛСГ слухові дієслова; ЛСГ дотикові відчуття, підгрупи: тактильні дієслова, температурні дієслова, дієслова відчуття болю тощо).

Основу аналізованого ЛСП складають багатозначні дієслова (наприклад, *чути, відчувати, почувати, слухати, дивитися, бачити, умлівати, боліти, пекти* тощо), які входять до нього частіше за все в усіх своїх значеннях (ЛСВ). Усередині поля їх окремі ЛСВ є компонентами однієї або різних лексико-семантичних груп. Так, дієслово *чути* у різних ЛСВ входить до ЛСГ слухові дієслова, ЛСГ нюхові дієслова, ЛСГ дотикові дієслова тощо. Семантичні структури дієслівних лексем перехрещуються в смислового відношенні, тому спостерігається їх часткова інтерференція в межах ЛСП дієслів відчуття, а також проникнення до суміжних лексико-семантичних полів (ЛСП дієслова сприйняття, ЛСП дієслова бажання тощо).

Дієслова відчуття співвідносяться за такими семантичними моделями: «хтось зазнає (почуває) будь-яке відчуття» (*Я відчув біль*), «хтось / щось викликає в будь-кому те чи інше відчуття» (*Приємні пахощі викликали в мене відчуття спокою. – Пахощі приємно подразнювали ніздрі*); «хтось має здатність сприймати зовнішній світ органами чуттів» (*Я бачу світло*); «щось є відчутним, сприйманим органами чуттів» (*Почувався запах диму*).

Висновки... Отже, більшість дієслів відчуття являє собою активний фонд лексики, що зумовлює складні, але закономірні взаємодії, зчеплення, перехрещення дієслівних лексем як у середині певної ЛСГ, так і з різними лексико-семантичними групами, які створюють ЛСП дієслів відчуття, а також з іншими лексико-семантичними полями. Не викликає сумніву взаємозв'язок дієслів відчуття із ЛСГ дієслів сприйняття, а також із дієсловами бажання, емоційного стану, емоційного переживання, емоційного відношення. Але ці зв'язки доволі складні, багато в чому залежать від внутрішніх семантичних об'єднань дієслів відчуття.

Перспективи дослідження нами вбачаються у висвітленні питання про особливості функціонування дієслів відчуття, про парадигматичні відношення та синтагматичні зв'язки у межах цього лексико-семантичного поля.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики. Львов, 1983. С. 118.
2. Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке. *Семантические типы предикатов*. Москва, 1982.
3. Грубор Д. Из книги «Видовые замечания». *Вопросы глагольного вида*. Москва, 1962. С. 75
4. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1985. 160 с.
5. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

References:

1. Bondarko A. V. Principy' funkcional'noj grammatiki. L'vov, 1983. S. 118.
2. Buly'gina T. V. K postroeniyu tipologii predikatov v russkom yazy'ke. *Semanticheskie tipy' predikatov*. Moskva, 1982.
3. Grubor D. Iz knigi «Vidovy'e zamechaniya». *Voprosy' glagol'nogo vida*. Moskva, 1962. S. 75.
4. Kil'dibekova T. A. Glagoly' dejstviya v sovremennom russkom yazy'ke: Opyt' funkcional'no-semanticheskogo analiza. Saratov: Izd-vo Saratovskogo universiteta, 1985. 160 s.
5. Slovyk ukrainskoi movy: v 11 tt. / AN URSR. Instytut movoznavstva; zared. I. K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980.

Summary

Natalia Ostratuik

Lexical-Semantic Sphere of Feeling Verbs in the Modern Ukrainian Literary Language: the Semantic and Functional Characteristics

The article is devoted to the semantic and functional characteristics of feeling verbs lexical-semantic sphere in the modern Ukrainian literary language. It is noted that the positive semantic feature of the feeling verbs of mental state is a feature of processuality.

According to the analysis of semantic characteristics, the feeling verbs do not have exact feature, and their semantic structure often contains positive semantic features, but no subjectivity. Most of them have no semactivity, but the passivity of the content is not marked.

It is proved that the feeling verbs are used in syntactic constructions with the direct object – the name or objects of feeling. The feeling verbs do not have supplementary semantic components of the dynamic/static nature of action.

The verbs of feeling are derived from frequency value abstract action in the word formation paradigm. They quite often create paradigm, which includes verbs with specific meanings formed with prefixes or suffixes and lexemes expressing additional semantic modification.

So, most of the feeling verbs are active fund of the vocabulary, which causes a natural interaction, the exchanging of verb lexemes. There is no doubt that the connection of feeling verb with lexical-semantic group of perception, desire and emotional distress ones is existed.

Key words: *verb, feeling, sphere, semantics, lexeme, sema.*

Дата надходження статті: «23» січня 2019 р.

Дата прийняття до друку: «28» лютого 2019 р.

УДК 811.161.2'373.23

DOI: 10.31475/fil.dys.2019.09.21

НАТАЛІЯ ПАВЛИКІВСЬКА,

*доктор філологічних наук, професор
(м. Вінниця)*

Псевдонімія як антропонімна категорія

У статті йдеться про українські псевдоніми ХХ століття, зокрема про місце псевдонімів в антропонімії системі національної мови, історію вивчення псевдонімів, функціональне навантаження, вибір номінативних форм, мотиви та принципи псевдонімного найменування, ступінь інформативності.

Ключові слова: *псевдонім, функціональне навантаження, номінативна форма, мотиви, принципи, номінація, інформативність.*

Постановка проблеми в загальному вигляді... Псевдоніми посідають важливе місце в антропонімії системі національної мови, вони є різновидом власних найменувань людей і покликані приховувати їхнє справжнє ім'я або прізвище.

Аналіз досліджень і публікацій... Мовне явище української псевдонімії розглядали такі вітчизняні лінгвісти як В. В. Німчук, П. П. Чучка, М. П. Лесюк, О. В. Петрова та слов'янської – Г. В. Сулова, О. В. Суперанська, В. А. Никонов, С. Вархол. Науковці акцентували увагу на проблемі лінгвістичного статусу псевдоніма, а також призначення, функції та номінації, на структурі класу псевдонімів тощо. Однак